

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXIX
2023

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nelu Zugravu (Iași), Neculai Bolohan (Iași), Alexandru-Florin Platon (Iași),
Petronel Zahariuc (Iași), Ștefan S. Gorovei (Iași), Maria Magdalena Székely
(Iași), Cristian Ploscaru (Iași), Claudiu Topor (Iași), Gabriel Leanca (Iași),
Gheorghe Iacob (Iași), Ovidiu Buruiană (Iași), Victor Spinei, membru al
Academiei Române (Iași), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române
(Cluj-Napoca), Ovidiu Cristea (București), Antal Lukács (București), Ion
Eremia (Chișinău), Ion Varta (Chișinău), Dennis Deletant (Londra),
Carol Iancu (Montpellier), Hans-Christian Maner (Mainz).

COMITETUL DE REDACȚIE:

Laurențiu Rădvan (redactor șef),
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu,
Adrian Vițalari (secretar de redacție),
Mihai-Bogdan Atanasiu (secretar de redacție).

Responsabilitatea pentru opiniile exprimate în textele publicate revine în
exclusivitate autorilor.

Coperta I: Constantin Diamandi, ministru plenipotențiar al României la Paris,
sosind la Palatul Élysée (L'illustration, 8 ianuarie 1927, imagine din col. Adrian-
Bogdan Ceobanu)

Manuscrisele, cărțile și revistele propuse pentru schimb,
ca și orice corespondență se vor trimite redacției:

Laurențiu Rădvan

Facultatea de Istorie
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
B-dul Carol I 11,
700506, Iași, România
Tel.: 40-(0)232-20.12.74
e-mail: radvan@uaic.ro

ISSN 1221-843X
eISSN 2821-4617
Printed in Romania

CUPRINS

Ana Honcu, <i>Initiative édititaire des femmes dans les provinces de Dacie et Mésie Inférieure (Ier-IIIe siècles apr. J.-C.)</i>	7
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, <i>New data on the salt resources from Ocna Dejului-Sic-Cojocna-Gherla area in Roman Dacia</i>	19
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, <i>Moartea „ducelui Valahiei”: situația din Moldova în informațiile Casei de Habsburg din vara anului 1496</i>	27
Andrei Constantin Sălăvăstru, <i>Rebellion and Peace: The paths for conflict resolution in Huguenot and Catholic propaganda during the French Wars of Religion</i>	33
Mihai-Bogdan Atanasiu, <i>Mormintele Cantacuzinilor moldoveni (secolele XVII-XIX)</i>	55
Ștefan Lemny, <i>Istoria ca o poveste: Istoria Imperiului Otoman de Cantemir</i>	83
Petronel Zahariuc, <i>Contribuții la istoria familiei Balș în secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, după testamente și foi de zestre</i>	95

Ștefan S. Gorovei, <i>Heraldica teritorială – manifest de putere?</i>	123
Laurențiu Rădvan, <i>Din consecințele Regulamentului Organic: înființarea Eforiei orașului Iași și alegerea primilor săi membri</i>	139
Simion Câlția, <i>Practici științifice și norme sanitare în regulamentele Laboratorului comunal chimico-bacteriologic al Bucureștiului</i>	157
Claudiu-Lucian Topor, <i>Carsten Nielsen and his “controversial” agreements in Romania (1915). Files re-opened in Nazi Germany</i>	169
Iana Bălan, <i>Ofensiva Brusilov: catalizator al negocierilor și al intrării României în război? Câteva ipoteze istoriografice</i>	191

Adrian Vițalaru, <i>Strategic interests and economic cooperation. The beginning of trade relations between Romania and Poland (1920-1921)</i>	207
Ionel Doctoru, <i>„Vrem Ambasadă la Paris!” – Demersurile autorităților române pentru modificarea statutului Legației din capitala Franței (1926)</i>	221
Daniela Popescu, <i>Educație, școli și propagandă în cadrul grupului etnic german din România (1940-1944)</i>	235
Vasile Ungureanu, <i>Le diplomate Alexandru Paleologu</i>	249
Ciprian Nițulescu, <i>Între stema regală și steaua roșie. Aspecte privind personalul diplomatic al României (1947-1952)</i>	263
Iulian Moga, <i>Mama Gabrieli, the contemporary confessor of Georgia</i>	297
Andi Mihalache, <i>Despre tăcere și noile abordări din studiile culturale</i>	311

<i>Recenzii și note bibliografice</i>	339
Alexandru Vulpe, <i>Protoistoria României</i>, ediție îngrijită de Radu Băjenaru, București, Editura Academiei Române, 2020, 308 p. (Bogdan-Ștefan Novac); Irina Nemțeanu, <i>Ipostaze ale locuirii comunităților evreiești din Moldova (1775-1930)</i>, București, Editura Simetria, 2022 (Tudor Gaiță); Andreea Pop, <i>Arhitectura de veci în România. Cimitire, mausolee, edificii funerare în spațiul extracarpatic (1830-1939)</i>, București, Editura Patrimonia, 2021, 224 p. (Ioan Grămadă); <i>Servitorii Statului: funcționari, funcții și funcționarism în România modernă (1830-1948)</i>, coord. Judit Pál, Vlad Popovici, Andrei Florin Sora, Cluj-Napoca, Mega, 2022, 452 p. (Dan-Alexandru Săvoaia); <i>Elita românească și itinerariile modernității. Omagiu Profesorului Mihai Cojocariu</i>, coord. Cristian Ploscaru, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 555 p. (Ion Cârja); <i>Identitățile Chișinăului: Strada 31 August 1989</i>, coord. Sergiu Musteață, Alexandru Corduneanu, Chișinău, 2023, 249 p. (Mihai Anatolii Ciobanu); Paul Brummell, <i>Diplomatic Gifts. A History in Fifty Presents</i>, London, Hurst&Company, 2022, 423 p. (Adrian-Bogdan Ceobanu); James Stourton, <i>British Embassies. Their Diplomatic and Architectural History</i>, photographs by Luke White, London, Frances Lincoln Publishers, 2017, 352 p. (Adrian-Bogdan Ceobanu); Norman Stone, <i>Primul Război Mondial. O scurtă istorie</i>, București, Editura Litera, 2023, 256 p. (Andrei Chirilă); Diana Preston, <i>Opt zile la Ialta. Cum au configurat Churchill, Roosevelt și Stalin lumea postbelică</i>, București, Editura RAO, 2022, 473 p. (Andreea Ioana Ursulescu).	
<i>Abrevieri</i>	361

Practici științifice și norme sanitare în regulamentele Laboratorului comunal chimico-bacteriologic al Bucureștiului

Studiul nostru își propune două obiective. Mai întâi, vom analiza regulamentele care au normat funcționarea laboratorului comunal de analize chimice și bacteriologice al Comunei București în anii care preced Primul Război Mondial, în încercarea de a înțelege rolul jucat de această instituție în planurile de modernizare igienico-sanitară ale Primăriei. Cel de al doilea obiectiv pe care ni-l propunem este de natură metodologică: să deschidem o discuție despre rolul pe care asemenea documente administrative, aride, formulate într-un limbaj tehnico-birocratic adesea dificil, îl pot juca în cercetarea istorică.

Laboratoarele comunale apar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și se răspândesc în Europa continentală începând cu anii 1880-1890¹. Ele au fost consecința mai multor fenomene care au avut loc concomitent în Occident. În primul rând, conducerea orașelor a intervenit în tot mai multe aspecte ale vieții urbane, elita urbană și în special cea administrativă considerând de datoria ei să remodeleze orașul astfel încât să îmbunătățească viața locuitorilor săi. În al doilea rând, atitudini multiseculare față de alimente au început să se schimbe tot mai rapid, și metodele tradiționale de producere și comercializare a acestora au fost puse sub semnul întrebării, sau chiar s-a demonstrat că reprezentau un pericol pentru sănătatea orașenilor. Pe de altă parte, industria alimentară a cunoscut transformări radicale, multe din ele cu un profund impact pozitiv (de exemplu crearea unui lanț frigorific care împiedică alterarea produselor²). Însă, același context și aceleași descoperiri științifice și invenții tehnologice au fost utilizate în

* Conf. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea București, România; simioncaltia@hotmail.com.

¹ Peter Scholliers, Patricia Van den Eeckhout, *Hearing the Consumer, the Laboratory, the Public, and the Construction of Food Safety in Brussels (1840s-1910s)*, în „Journal of Social History”, Summer 2011, p. 1139-1155. Alessandro Stanziani, *Municipal Laboratories and the Analysis of Foodstuffs in France under the Third Republic: A Case Study of the Paris Municipal Laboratory, 1878-1907*, în *Food and the City in Europe since 1800*, eds. Peter J. Atkins, Peter Lummel, Derek J. Oddy, Ashgate, 2007, p. 105-115.

² Jonathan Rees, *Refrigeration Nation. A History of Ice, Appliances, and Enterprise in America*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014, p. 11-30.

mod fraudulos, păgubind consumatorul sau chiar punându-i sănătatea în pericol (de exemplu margarina, un produs sensibil mai ieftin a permis și celor mai săraci care nu puteau cumpăra unt să aibă acest la un aliment de acest tip, dar comercianții incorecți o vindeau pe post de unt păgubind cumpărătorul³). Progresele din chimie, și în special din chimia alimentară, permit ca pe piață să apară tot mai multe produse noi, unele dintre ele în mod evident dăunătoare sau frauduloase, dar în același timp au pus la dispoziția autorităților un instrument prin care să identifice alimentele care erau necorespunzătoare (indiferent dacă alterările pe care acestea le suferiseră erau intenționate sau nu). De asemenea, descoperirile din bacteriologie din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, în special cele legate de identificarea bolilor epidemice, adaugă o nouă dimensiune nevoilor de control și expertiză științifică ale statelor și primăriilor.

Nu vom analiza aici procesul îndelungat care a dus la apariția laboratorului chimic comunal în București. Ne vom mulțumi să schițăm doar acest traseu, atât cât este nevoie pentru a putea înțelege contextul în care au fost elaborate regulamentele analizate. Prima încercare a primăriei de înființare a unui laborator chimic propriu are loc în 1893. Deoarece fondurile alocate nu au fost suficiente pentru crearea de la zero a unei asemenea instituții, a fost găsită o soluție de compromis, considerată de la început ca temporară. În cadrul „Institutului chimic universitar”⁴ a fost înființată o „secție municipală”, cu doi chimiști, un chimist-ajutor și un laborant plătiți de primărie, de asemenea administrația comunală contribuia anual cu o sumă care reprezenta contravaloarea aproximativă a materialelor și reactivilor consumați⁵. Abia la începutul anului 1898 primăria capitalei reușește să pună în funcțiune un laborator independent, care acum cuprindea și o secțiune de analize bacteriologice⁶. Activitatea lui a fost destul de intensă în primii ani, cunoscând o reducere semnificativă la mijlocul primului deceniu al secolului XX. În paralel s-a creat un laborator specializat pentru controlul laptelui, înființat oficial la 1 iulie 1905, dar care a început să funcționeze efectiv din luna octombrie 1905⁷.

³ Ruth Dupre, *If It's Yellow, It Must be Butter. Margarine Regulation in North America Since 1886*, în „The Journal of Economic History”, Vol. 59, No. 2 (1999), p. 353-371.

⁴ *Consiliul Comunal, ședința extraordinară din 24 martie 1897*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 9, 1 iunie 1897, p. 103.

⁵ *Consiliul de Igienă, ședința din 16 februarie 1893*, în „Monitorul Primăriei București”, 18, nr. 10, 7 martie 1893, p. 92-93. *Consiliul de Igienă, ședința din 30 octombrie 1893*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 48, 28 noiembrie 1893, p. 472.

⁶ ****Tablou de numirile făcute în personalul Primăriei cu începere de la 1 aprilie până astăzi*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 3, 19 aprilie 1898, p. 20. ****Tablou de mișcarea făcută în personalul Primăriei cu începere de la 10 aprilie până astăzi*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 64.

⁷ dr. Gh. Dumitrescu, *Raport [asupra funcționării secției de control al laptelui]*, în Primăria orașului București, Serviciul Sanitar – Laboratorul Comunal, *Considerațiuni asupra represiunii fraudelor alimentare la noi și în alte părți Organizarea laboratorului – rapoarte și dări de seamă, 1908-1910*, București, Tipografia G. A. Lăzăreanu, 1910, p. 159.

În 1908, în condițiile prezenței în fruntea primăriei a lui Vintilă Brătianu, secondat ca ajutor de primar de dr. Haralambie Botescu, laboratorul municipal este complet reorganizat. Este schimbată conducerea și o mare parte a personalului, al cărui număr crește substanțial, laboratorul pentru analiza laptelui se unește cu laboratorul comunal, se pun bazele unei biblioteci, este regândit modul de funcționare a instituției⁸. Cu unele adaptări inerente la problemele nou ivite, această organizare a rămas în vigoare cel puțin până în 1914, lucru valabil și pentru cea mai mare parte a personalului.

Reglementarea activității laboratorului

Analiza noastră se va concentra pe două regulamente interne, primul din mai 1898⁹ și cel de al doilea din noiembrie 1913¹⁰. Ambele regulamente statuează organizarea laboratorului, descriu principalele tipuri de activități care trebuiau desfășurate, stabilesc personalul și atribuțiile sale.

Contextul apariției acestor două regulamente este însă diferit. Primul, cel din 1898, apare în momentul în care secțiunea municipală de analize chimice atașată pe lângă Institutul chimic universitar se transformă într-un laborator independent. Nu avem informații despre modul în care a funcționat această secțiune, putem însă presupune că ea se supunea, în linii mari, regulilor laboratorului în care era integrată și că experiența căpătată în acești ani a fost integrată în regulamentul noului laborator. Dacă este să-i dăm crezare primarului C. F. Robescu, acest regulament a fost „întocmit în urma unor studii desvoltate”, care erau deja încheiate în martie 1897¹¹, însă regulamentul nu a fost publicat în Monitorul comunal decât un an mai târziu, curând după ce laboratorul începe să funcționeze¹².

Cel de al doilea regulament este consecința unor dispute interne din cadrul laboratorului, între directorul acestuia și șeful secției de bacteriologie; conflictul a depășit cadrul laboratorului, ajungând să fie dezbătut în Consiliul de Igienă al Capitalei (din care făceau parte și cei doi). Soluția propusă de directorul laboratorului și de șeful secției de bacteriologie era scindarea laboratorului în două instituții distincte. Consiliul de Igienă, bazat pe logica internă și pe necesitățile practice ale controlului alimentar, ca și pe experiențele trecute [laboratorul separat

⁸ *Consiliul de Igienă, ședința din 20 mai 1908*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 24, 15 iunie 1908, p. 344. Vezi și Primăria orașului București, Serviciul Sanitar – Laboratorul Comunal, *Considerațiuni asupra represiunii fraudelor alimentare la noi și în alte părți. Organizarea laboratorului – rapoarte și dări de seamă, 1908 – 1910*, București, Tipografia G. A. Lăzăreanu, 1910.

⁹ *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 70-72.

¹⁰ *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 891-896.

¹¹ *Consiliul Comunal, ședința extraordinară din 21 martie 1897*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 8, 25 mai 1897, p. 90.

¹² *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 70-72.

pentru lapte], respinge această rezolvare și impune redactarea unui regulament care să precizeze atribuțiile chimiștilor, bacteriologului și medicului laboratorului, menționând expres necesitatea de a se acorda „mai multă libertate de acțiune d-lui Bacteriolog”¹³. Având în vedere că în ianuarie 1914, la două luni după aprobarea regulamentului din 1913 directorul laboratorului deja demisionase și primăria numește un nou director¹⁴, am fi tentați să legăm plecarea sa de conținutul acestui regulament. Fără să putem exclude o legătură între cele două aspecte, trebuie totuși să ținem cont că dr. Poltzer, care condusesese laboratorul municipal de la reorganizarea sa în 1908, avea deja o vârstă relativ înaintată pentru epocă, de altfel a și murit în anul următor¹⁵.

Acest regulament este realizat de o comisie compusă din secretarul general al primăriei, Em. Vasilescu, veterinarul șef al Capitalei, Irimia Popescu și dr. Gh. S. Miron medic comunal. Remarcăm că nici un membru al laboratorului comunal nu este cooptat, probabil tocmai datorită conflictului existent. Pe de altă parte secretarul general, care prezintă regulamentul consiliului comunal spre a fi votat, precizează în fața consilierilor că acesta a fost elaborat în mai multe ședințe desfășurate în „localul laboratorului”¹⁶, putem presupune că tocmai pentru a avea mai ușor acces la opiniile personalului științific care lucra acolo. Atât dr. Miron, cât mai ales veterinarul șef, Irimia Popescu, sunt membri în Consiliul de Igienă și familiarizați cu activitatea laboratorului, lucru vizibil și din intervențiile repetate ale celui din urmă ori de câte ori se discută probleme legate de laboratorul comunal. Nu trebuie să uităm că abatorul capitalei avea deja de multă vreme propriul său laborator de analize. Irimia Popescu fusese „medic veterinar Director al abatorului” între 1893 și 1902, ceea ce i-a permis să se familiarizeze cu problematica specifică unei astfel de activități, după 1902 devine veterinar șef al orașului¹⁷, ceea ce l-a pus în numeroase ocazii în contact cu activitatea laboratorului comunal.

În continuare vom analiza în paralel cele două regulamente, încercând să vedem cum s-a transformat concepțiile autorităților și corpului medical al capitalei între 1898 și 1913.

Scopurile laboratorului

În regulamentul din 1898 scopurile laboratorului nu sunt expuse în mod explicit, ele pot fi doar deduse, indirect, din regulament. Cel mai important obiectiv

¹³ *Consiliul de Igienă, ședința din 27 august 1913*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 39, 29 septembrie 1913, p. 669-670.

¹⁴ *Hotărâre, Proces Verbal No. 2246/201, din 17 Ianuarie 1914*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 4, 26 ianuarie 1914, p. 60.

¹⁵ *** *Bibliografia Românească Modernă (1831-1918). Volumul 3 (L-Q)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 906-907.

¹⁶ *Consiliul Comunal, ședința din 19 noiembrie 1913*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 891.

¹⁷ Constantin Șt. Rădulescu, *Monografia Serviciului Sanitar Veterinar al Municipiului București*, București, 1930, p. 24-25.

pare a fi asigurarea controlului chimic și bacteriologic al substanțelor care intră în corpul omenesc, și în special al apei de băut. Alte obiective sunt analiza bacteriologică a probelor recoltate de la bolnavi, precum și analiza chimică a diverselor produse din comerț, pentru a stabili dacă sunt dăunătoare sănătății. De asemenea trebuiau sprijiniți medicii și veterinarii în activitatea lor de diagnosticare, atunci când aceasta implica analize bacteriologice. Se mai adaugă analiza mărfurilor supuse accizelor comunale, scopul este de data aceasta fiscal: laboratorul trebuia să determine natura exactă a mărfii și deci categoria de taxare în care urma să fie încadrată¹⁸. În laborator trebuiau să se desfășoare și activități de cercetare, circumscrise, conform articolului 10, problemei antitoxinelor¹⁹, în practică cele câteva cazuri de cercetare identificate până acum de noi au avut alte subiecte, precum „bacilul tific”²⁰ sau difteria²¹.

În regulamentul din 1913, scopurile și atribuțiile Laboratorului comunal sunt explicit și în detaliu statuate. Art. 3 preciza: „Laboratorul are însărcinarea de a analiza și controla alimentele, băuturile și obiectele de uz casnic sau personal care prin întrebuințarea lor pot vătăma sănătatea [...] a studia și a fixa compoziția produselor alimentare naturale și de fabricațiune din diferite regiuni ale țării, în scopul de a stabili norme de apreciere pentru controlul ulterior al acestor substanțe; a face lucrări pentru stabilirea diagnosticului științific și profilaxia boalelor contagioase la om și animale”. Făcând comparația cu regulamentul precedent, observăm în primul rând o evoluție în planul limbajului și al structurii textului, care este acum mult mai clar, mai coerent și în același timp mai sintetic exprimat. Sarcinile laboratorului sunt mult extinse, înglobând acum totalitatea produselor destinate consumatorului casnic. Dispar prevederile referitoare la mărfurile supuse accizelor, consecința a desființării acestui tip de taxe începând cu anul 1903²². În schimb trebuie să analizeze diverse materii prime și materiale folosite de alte servicii ale primăriei.

Sunt precizate condițiile în care particularii pot apela la laborator, stabilind când aceștia pot beneficia de gratuitate (analizele de alimente sau băuturi folosite de cei interesați pentru consumul propriu, analizele probelor recoltate în cazul bolilor contagioase; toate celelalte analize se plătesc²³). Este stabilită destinația

¹⁸ Art. 9-11 și 15, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, 23, nr. 6, 10 mai 1898, p. 71.

¹⁹ Art. 10, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, 23, nr. 6, 10 mai 1898, p. 71.

²⁰ *Raportul d-lui dr. Proca asupra cercetărilor făcute în secțiunea de bacteriologie a laboratorului comunal de la 1 Aprilie – 1 Iulie, 1898*, în „Monitorul Primăriei București”, 23, nr. 16, 19 iulie 1898, p. 165.

²¹ *Consiliul de Igienă, ședința din 24 iulie 1912*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 39, 23 septembrie 1912, p. 690. Miron [George S.] *Tratamentul profilactic al difteriei*, în „Revista științelor medicale”, anul II, vol. I, nr. 4, Aprilie 1906, p. 445-462.

²² ****Lege asupra desființării acciselor și înființării fondului comunal*, în MoF, nr. 265, 1 (14) martie 1903, p. 9347-50.

²³ Art. 6-9, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 891-892.

sumelor rezultate din plata de către particulari a analizelor cerute de aceștia și care nu se efectuau gratuit²⁴.

Structura laboratorului

Ambele regulamente stabileau organizarea administrativă și funcțională a laboratorului. În 1898 acesta era împărțit în două, o „secțiune chimică-higienică” și una bacteriologică²⁵. Secțiunea chimică era însă sensibil mai amplă, având angajați trei chimiști experți, față de un singur bacteriolog care și conducea respectiva secțiune. Secțiunea de bacteriologie nu avea alte subdiviziuni interne; rolul ei principal consta în analizarea, din punct de vedere bacteriologic, a apei de băut, al „alimentelor suspecte”, precum și al probelor recoltate de către medicii comunali în vederea stabilirii unui diagnostic în cazul maladiilor infecțioase.

Organizarea secțiunii de chimie este neclară și chiar contradictorie în regulamentul din 1898. Nu vom intra aici în detalii fastidioase, ne mulțumim să spunem că funcții și atribuții sunt dublate, structuri ierarhice sunt definite diferit în articole separate. În primii ani ai secolului al XX-lea, laboratorul a funcționat cu o organizare mult mai simplă decât cea din regulament. Existau trei secții de analize chimice, conduse de către un chimist expert, fiecare cu un domeniu propriu de activitate și care se aflau pe același plan cu secția de bacteriologie și se subordonau direct șefului laboratorului. Acesta din urmă era fie unul dintre cei trei chimiști experți, fie bacteriologul (cazul primului director, Gheorghe Proca), conducând simultan atât întreg laboratorul cât și secțiunea sa²⁶.

Pe lângă secțiile chimice și cea bacteriologică, în regulamentul din 1898 mai apăreau, grupate într-un singur serviciu, secretariatul și intendența. Atribuțiile secretarului și intendentului sunt descrise separat, deși art. 37 preciza clar că este vorba despre o singură persoană care îndeplinea ambele funcții²⁷.

În regulamentul din 1913 laboratorul este împărțit în șase secțiuni: o secțiune administrativă, o secțiune bacteriologică, și patru secțiuni chimice²⁸, toate subordonate direct șefului laboratorului. Ca și în regulamentul din 1898, secțiunile de chimie au atribuții precise: prima se ocupă cu analiza alimentelor de origine animală (carne, lapte, ouă, etc., precum și a produselor derivate) precum și cu diagnosticarea bolilor animalelor, cea de a doua cu analiza băuturilor alcoolice, a esențelor, culorilor și condimentelor, cea de a treia cu analiza apei și a alimentelor

²⁴ Art. 12-13, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 892.

²⁵ Art. 1, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 70.

²⁶ Art. 6 și 14-18, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 71.

²⁷ Art. 37-40, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 72.

²⁸ Art. 14, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 892.

de origine vegetală, iar cea de a patra era consacrată încercării diverselor materiale necesare serviciilor comunei. Aceste secții erau conduse de chimiști experți, cu excepția primei secții, dedicată produselor alimentare, care era condusă de un chimist expert și de un veterinar, răspunzând astfel unui deziderat mai vechi formulat în Consiliul de Igienă²⁹. Din păcate sursele existente nu ne-au mai permis să vedem în ce măsură această organizare este respectată și în activitatea de zi cu zi a laboratorului.

Deși structura concretă a acestor secțiuni era diferită în 1898 respectiv în 1913, efortul de ordonare, de raționalizare și eficientizare a activității laboratorului este evident în ambele cazuri. Regulamentul din 1913 are avantajul de a beneficia din plin de experiența dobândită în 15 ani de funcționare, și mai ales de anii de după reorganizarea din 1908, când laboratorul a funcționat mult mai eficient.

Secțiunea bacteriologică se ocupa cu analiza zilnică a apei de băut „din conductele orașului” (o activitate esențială), cu analiza bacteriologică alimentelor și băuturilor, precum și cu lucrările de laborator necesare în diagnosticarea și profilaxia bolilor contagioase. Medicii și veterinarii comunali trebuiau sprijiniți în activitatea lor de cercetare³⁰.

Spre deosebire de regulamentul din 1898, acum partea administrativă beneficiază de o mult mai mare atenție, relevantă și de plasarea capitolului respectiv. La 1898 prevederile privind secția administrativă se aflau la sfârșitul documentului, în timp ce acum aceasta este prima secție descrisă, imediat după capitolul care stabilește misiunea laboratorului. Spațiul alocat în 1913 secțiunii administrative este aproape la fel de întins ca întreg regulamentul din 1898.

Schema de personal este mai amplă în 1913, apărând funcții noi, precum registratorul-arhivar. Această funcție nu a fost considerată necesară în 1898, când instituția abia începea să funcționeze, autorii primului regulament nu au intuit că necesitățile judiciare urmau să impună, pentru fiecare caz de contravenție, emiterea unui set de hârtii și păstrarea lor vreme de luni de zile, până când procesul judiciar ajungea la o concluzie definitivă. De asemenea necesități interne, legate de urmărirea traseului fiecărei probe, obligația de a verifica materialele consumate și a aparatelor, produc un alt set de hârtii interne. Nu în ultimul rând nevoia de a avea o imagine statistică atât a activității laboratorului cât și a fenomenului infracțional în materie alimentară impune elaborarea unor rapoarte și tabele și păstrarea lor ani de zile.

În 1898 o singură persoană îndeplinea atât funcția de secretar cât și cea de intendent³¹; consecința a dezvoltării laboratorului și a creșterii volumului de muncă, dar și a înțelegerii mai clare a atribuțiilor foarte diferite ale celor doi, aceste

²⁹ *Consiliul de Igienă, ședința din 27 august 1913*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 39, 29 septembrie 1913, p. 669-670.

³⁰ Art. 25, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 894.

³¹ Art. 37, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 72.

funcții sunt separate în regulamentul din 1913, fiecare beneficiind de un amplu articol, precizând exact și în detaliu atribuțiile și obligațiile lor³².

În mai multe privințe, acest capitol consfințește modul în care a funcționat laboratorul în ultimii ani: de exemplu obligația de a publica la fiecare trei luni tabele sinoptice cu analizele efectuate³³ este înlocuită în 1913 de cea a prezentării unui raport anual³⁴ (regulamentul din 1913 nu mai menționează obligația publicării, în practică unele rapoarte au fost publicate în Monitorul Comunal³⁵). În practică se renunțase la publicarea tabelelor rezumative trimestriale încă din 1908, acestea fuseseră înlocuite cu o listă publicată săptămânal, și care cuprindea firmele ce fuseseră găsite comercializând mărfuri periculoase sănătății sau falsificate³⁶.

Controlul comercianților și recoltarea probelor

Atât în cele două regulamente, cât și în practica cotidiană, o problemă importantă și care nu și-a găsit o rezolvare satisfăcătoare a reprezentat-o activitatea de recoltare a probelor de la comercianți. Regulamentul din 1898 prevedea o structură specială în cadrul laboratorului, care să se ocupe de recoltarea probelor din oraș, însă nu o regăsim funcționând în anii următori. În practică recoltările erau efectuate de către chimiștii experți care conduceau secțiunile serviciului chimico-analitic, precum și de medicii veterinari și mai rar de către medicii comunali³⁷, situație de altfel prevăzută de regulament (art. 19)³⁸.

³² Art. 18 și 22, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 893.

³³ Art. 13, 31 și 43, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 71-72.

³⁴ Art. 16, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 892.

³⁵ A. Poltzer: *Raportul No. 16768-876 A. din 1911 al domnului director al laboratorului comunal de chimie și bacteriologie adresat D-lui Președinte al Comisiei interimare a Capitalei*, în „Monitorul Primăriei București”, 36, nr. 14, 3 aprilie 1911, p. 254-259. A. Poltzer: *Raportul directorului Laboratorului Comunal înregistrat la No. 5574-529 A/911, relativ la activitatea acestui serviciu pe 1911*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 9, 26 februarie 1912, p. 206-209. A. Poltzer: *Raportul dr. A. Poltzer, directorul Laboratorului de chimie și bacteriologie nr. 8172/613 din 29 februarie 1913*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 9, 3 martie 1913, p. 152-153.

³⁶ Ultimele tablouri publicate prezintă situația pe primul trimestru al anului 1908, „Monitorul Primăriei București”, 33, nr. 15, 13 aprilie 1908, p. 244 și „Monitorul Primăriei București”, 33, nr. 17, 27 aprilie 1908, p. 261. Prima listă cu comercianți prinși cu mărfuri neconforme se referă la săptămâna 23-30 noiembrie 1908. „Monitorul Primăriei București”, 33, nr. 50, 14 decembrie 1908, p. 671.

³⁷ A. Poltzer: *Raportul No. 16768-876 A. din 1911 al domnului director al laboratorului comunal de chimie și bacteriologie adresat D-lui Președinte al Comisiei interimare a Capitalei*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 14, 3 aprilie 1911, p. 254. A. Poltzer: *Raportul directorului Laboratorului Comunal înregistrat la No. 5574-529 A/911, relativ la activitatea acestui serviciu pe 1911*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 9, 26 februarie 1912, p. 207.

³⁸ Art. 19, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 71.

Multă vreme recoltarea a fost nesatisfăcătoare, cu excepția notabilă a veterinarilor ceilalți agenți ai primăriei nu trimit decât un număr redus de probe laboratorului. În special medicii comunali, care vizitau bolnavii cu boli infecțioase și inspectau magazinele ce comercializau alimente sunt vizați de criticile șefilor laboratorului. Concepțiile privind practica ideală s-au modificat uneori destul de repede, sub presiunea realității. Încercarea de a-i face pe medicii comunali să se implice mai mult în activitatea de recoltare a eșuat, și conducerea laboratorului s-a orientat spre recoltarea realizată prin forțe proprii. Plecând de la modul în care era organizată activitatea de control alimentar în Germania și special în Franța, în primul deceniu al secolului XX vor fi formulate în mai multe rânduri propuneri de separare a activității în recoltare de cea de analiză (cum prevedea regulamentul din 1898), astfel încât chimistul care face analiza unui produs să nu știe cărui comerciant îi aparține proba și să nu mai poată fi bănuț de parțialitate³⁹.

Regulamentul din 1913 consfințește practica aflată în uz de mai mulți ani: controlul se efectua prin rotație de către chimiștii laboratorului, câte o săptămână fiecare, jumătate de zi în fiecare zi lucrătoare⁴⁰. Remarcăm că nici acest regulament nu separă activitatea de control de cea de analiză, aceleași persoane efectuează ambele operații și probele prelevate nu sunt anonimizate; în continuare modelul francez rămâne un deziderat.

Personalul laboratorului

Ambele regulamente stabilesc care era personalul de care dispunea laboratorul. Așa cum am văzut deja pentru unele posturi, regulamentul din 1913 este mai clar, mai detaliat și evită contradicțiile interne regăsite în câteva articole în 1898. Schema de personal este, cum era de așteptat, mai amplă. Nu doar funcțiile de conducere sau atribuțiile specialiștilor sunt mai clar definite: o atenție aparte este acordată posturilor mici. Dacă în 1898 regulamentul se mulțumea să amintească existența laboranților, și a unui copist⁴¹, în 1913 articole dedicate statuau îndatoririle laboranților, ale impiegaților, etc.⁴²

³⁹ *Consiliul de Igienă, ședința 29 martie 1911*, în „Monitorul Primăriei București”, 36, nr. 21, 22 mai 1911, p. 333-334. Poltzer, Dr. A. *Raportul directorului laboratorului comunal înregistrat la No. 5574—529 A/911, relativ la activitatea acestui serviciu pe 1911*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 9, 26 februarie 1912, p. 208.

⁴⁰ Poltzer, Dr. A. *Raportul directorului laboratorului comunal înregistrat la No. 5574—529 A/911, relativ la activitatea acestui serviciu pe 1911*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 9, 26 februarie 1912, p. 208; *Consiliul de Igienă ședința din 29 martie 1911*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 21, 22 mai 1911, p. 333-334.

⁴¹ Art. 6, respectiv art. 37, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 71 și 72.

⁴² Art. 30, respectiv art. 20, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 893 și 895.

Crearea unor proceduri birocratice

Ambele regulamente vădesc un important efort în direcția creării unor proceduri birocratice de control al probelor și al rezultatului analizelor. Laboratorul comunal este o instituție nouă, inițial controalele întreprinse au stârnit (cum era de așteptat) o puternică opoziție în rândul comercianților. Construirea unei traiectorii precise a probelor și rezultatelor, acompaniate de documentele doveditoare, precizate de regulamente, are atât rolul de a da credibilitate procesului în fața justiției (unde ajungeau în ultimă instanță cazurile de falsificare), cât și de a asigura procesului o transparență menită să liniștească comercianții⁴³. Același rol îl joacă și păstrarea unei probe pentru contraexpertiză⁴⁴, permițând comerciantului acuzat să aibă acces la o altă opinie.

Art. 29 din regulamentul din 1898 specifică în detaliu ce acte trebuie redactate pentru a da în judecată un comerciant prins cu produse alterate sau falsificate, aceste acte nu mai sunt menționate în regulamentul din 1913. În ultimii 15 ani, Laboratorul comunal pregătise nenumărate asemenea dosare; ceea ce era la 1898 o activitate relativ nouă devine în 1913 o rutină bine stăpânită, și de aceea comisia nu a mai simțit nevoia de a include aceste detalii în noul regulament.

Biblioteca

Domeniul siguranței alimentare se află într-o rapidă evoluție la începutul secolului XX, marcată de identificarea unor agenți patogeni și înțelegerea modului lor de transmitere, de inventarea unor noi metode de analiză chimice (uneori ca răspuns la noi procedee de falsificare alimentară), etc. Această cunoaștere profesională, esențială pentru membrii laboratorului, este publicată în reviste și cărți străine, cel mai adesea foarte specializate, care pe de o parte nu se regăsesc decât arareori în bibliotecile generale din România, iar pe de alta sunt necesare constant în activitatea cotidiană. Aceasta a impus constituirea treptată a unei biblioteci de specialitate; accesul la biblioteca Institutul de chimie universitară a fost un factor important în decizia de a plasa Laboratorul comunal în curtea acestuia. Consecință a importanței bibliotecii în funcționarea laboratorului, regulamentul din 1913 îi dedică acesteia un întreg subcapitol⁴⁵.

⁴³ Art. 20, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 71. Art. 29, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 895.

⁴⁴ Art. 21, *Regulament al laboratorului municipal chimico-bacteriologic*, „Monitorul Primăriei București”, nr. 6, 10 mai 1898, p. 71. Art. 26, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 894.

⁴⁵ Art. 31-37, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 895.

Regulamentul ca sursă: limite și oportunități

Regulamentele sunt documente adesea tehnice, aride, care la prima vedere nu au mare lucru să ne spună. În plus, adesea putem constata diferențe semnificative între prevederile regulamentelor și modul în care funcționează lucrurile în practică. Chiar dacă în practică nu sunt respectate în totalitate, sunt importante pentru că ne permit să înțelegem viziunea autorităților, să deducem care erau prioritățile celor care l-au elaborat.

Cu toate limitele menționate mai sus, în multe cazuri regulamentele interne sunt singurele care ne oferă o privire de ansamblu și uneori numeroase informații punctuale despre funcționarea unor instituții. Interdicțiile, restricțiile, sancțiunile prezente în aceste acte ne pot permite măcar să intuim existența unor probleme și aspecte altfel foarte dificil de sesizat.

Un exemplu de întrebare la care se poate răspunde analizând regulamentele ar fi: care era nivelul profesional al funcționarilor inferiori? Art. 18, alin. 11 al regulamentului din 1913 prevedea că secretarul laboratorului trebuia să citească orice act redactat în interiorul laboratorului, „îndreptând erorile de scriere sau redigiare” și atenționând și autorul respectiv⁴⁶. Este clar că, cel puțin în acest caz, exista o diferență dintre nivelul la care stăpâneau limba română membrii Consiliului de Igienă și copiii Laboratorului comunal, și este ușor de presupus că primii s-au ciocnit în activitatea lor cotidiană de hârtii ale celor din urmă care lăsau de dorit și în consecință au introdus în funcționarea Laboratorului această prevedere ce nu exista în regulamentul din 1898.

Nu doar personalul inferior se face vinovat de practici nedorite. Este evident că din biblioteca laboratorului, strict specializată în ceea ce privește lucrările deținute, cei care împrumută cărți sunt chimiștii sau bacteriologul. Art. 35-37 din regulamentul din 1913, prin interdicțiile și sancțiunile pe care le instituie, ne permit să vedem practici profesionale care par a fi curente, precum luatul cărților sau revistelor în laborator, interzis de acum înainte. Unele cărți erau consultate chiar în timpul lucrului, altfel nu se explică de ce regulamentul face o excepție pentru lucrările „strict necesare specialității”. Tot aceste articole sunt utile pentru a vedea o anumită atitudine față de bunurile locului de muncă (nu toate cărțile se întorceau în bibliotecă) sau față de cărți: unele revin deteriorate și trebuie înlocuite, evident pe seama celui care le-a deteriorat⁴⁷.

Conform regulamentului din 1913, secretarul trebuia să manevreze fondurile laboratorului, conformându-se „în totul prescripțiunilor legii de contabilitate generală a Statului”⁴⁸. Nu trebuie să ne gândim imediat la fapte

⁴⁶ Art. 18, alin. 11, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 893.

⁴⁷ Art. 35-37, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 895.

⁴⁸ Art. 18, alin. 9, *Regulamentul de funcționare a laboratorului de chimie și bacteriologie al comunei București*, în „Monitorul Primăriei București”, nr. 51, 22 decembrie 1913, p. 893.

intenționat ilegale, insistența pe conformitatea cu normele în vigoare vizează mai curând deprinderea funcționarilor municipali cu un set de proceduri uniforme menite să pună ordine și o anumită uniformitate într-un domeniu încă marcat de practici individuale.

Concluzii

În concluzie, laboratorul comunal este un instrument de control, rolul său prioritar este asigurarea sănătății consumatorului prin eliminarea din comerț a tuturor mărfurilor dăunătoare, prioritatea absolută fiind acordată apei de băut și alimentelor. De asemenea, acesta are un rol de jucat în combaterea epidemiilor în special și a bolilor transmisibile în general. Laboratorul trebuie să pună la dispoziția primăriei noile instrumente elaborate de și bazate pe știință, care permit municipalității să-și protejeze mult mai bine cetățenii.

Regulamentele urbane, și în special regulamentele interne de funcționare a diverselor servicii sau instituții subordonate, sunt o sursă incontestabilă pentru reconstituirea funcționării acestora.

Scientific practices and sanitary rules in the regulations of the Municipal Chemical and Bacteriological Laboratory of Bucharest

Abstract

The study aims to analyse a specific case: the regulations that governed the activity of the chemical-bacteriological laboratory of the Bucharest City Hall in the two decades preceding the First World War. The municipal laboratory had an essential role in introducing in the sphere of food hygiene the norms and practices characteristic to the field of analytical sciences. It also played an important role in the efforts of the municipal medical corps to combat epidemic diseases.

The research has two distinct objectives. The regulations were used to understand the municipality's intentions, how the activity of the laboratory was conceived and what its functions were. We also looked at the difficulties in the operation of the laboratory. A diachronic perspective allowed us to see how these issues evolved between 1898 and 1913. The second objective is methodological: to open a discussion on the role that such administrative documents, formulated in an often difficult technical-bureaucratic language, can play in historical research. What kinds of answers can we construct from them, and what are the limitations and pitfalls specific to these kinds of sources?

Keywords: regulations; chemical-bacteriological laboratory; city administration; hygiene; food safety.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L’Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIAI</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANDBM</i>	= Arhivele Naționale. Direcția Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Archiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei

ASRR	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
ATS	= Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
AUAIC	= Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
AUB	= Analele Universității „București”
BA	= <i>Biblioteca Ambrosiana</i> , Roma, Città Nuova Editrice
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BArchB	= Bundesarchiv Berlin
BAR int. ser.	= British Archaeological Reports, International Series
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BCU-Iași	= Biblioteca Centrală Universitară, Iași
BE	= Bulletin Epigraphique
BF	= Byzantinische Forschungen, Amsterdam
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BMIM	= București. Materiale de istorie și muzeografie
BNB	= Biblioteca Națională București
BNJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BS	= Balkan Studies
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
ByzSlav	= Byzantinoslavica
CA	= Cercetări arheologice
CAI	= Caiete de Antropologie Istorică
CartNova	= <i>La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica</i> , Murcia
CB	= Cahiers balkaniques
CBI	= <i>Der römische Weihebezirk von Osterburken. Corpus des griechischen und lateinischer Beneficiärer – Inschriften des Römischen Reiches</i> , Stuttgart
CC	= Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
CCAR	= Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
CCh	= <i>Corpus Christianorum</i> , Turnhout
CChSG	= <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
CCSL	= <i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout, Brepols
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat</i> , București, vol. I-V; supl. I.
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului</i> , București, vol. II-VIII, 1974-2006
Chiron	= Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
CL	= Cercetări literare
CLRE	= <i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică, București
CSCO	= <i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i> , Louvain
CSEA	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> , Roma, Città Nuova Editrice
CSEL	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, De Gruyter
CSPAMI	= Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
CT	= Columna lui Traian, București

<i>CTh</i>	= <i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
<i>Cv.L</i>	= Convorbiri literare (ambele serii)
„ <i>Dacia</i> ”, <i>N.S.</i>	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
<i>DI</i>	= Diplomatarium Italicum
<i>DIR</i>	= <i>Documente privind istoria României</i>
<i>DIRRI</i>	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
<i>DOP</i>	= Dumbarton Oaks Papers
<i>DTN</i>	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
<i>DRH</i>	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
<i>EB</i>	= Études Balkaniques
<i>EBPB</i>	= Études byzantines et post-byzantines
<i>EDCS</i>	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclauss.de/)
<i>EDR</i>	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
<i>EpigrAnat</i>	= <i>Epigraphica Anatolica</i> , Münster
<i>ERAsturias</i>	= F. Diego Santos, <i>Epigrafia Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
<i>EuGeSta</i>	= <i>Journal of Gender Studies in Antiquity</i>
Gerión	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
<i>GB</i>	= Glasul Bisericii
<i>GCS</i>	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
<i>GLK</i>	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
<i>HEp</i>	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„ <i>Hierasus</i> ”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
<i>HM</i>	= <i>Heraldica Moldaviae</i> , Chișinău
<i>HU</i>	= <i>Historia Urbana</i> , Sibiu
<i>HUI</i>	= <i>Historia Universitatis Iassiensis</i> , Iași
<i>IDR</i>	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , București-Paris
<i>IDRE</i>	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
<i>IGLN</i>	= <i>Inscriptions grecques et latines de Novae</i> , Bordeaux
<i>IGLR</i>	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
<i>ILLPecs</i>	= <i>Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
<i>ILAlg</i>	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
<i>ILB</i>	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
<i>ILD</i>	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
<i>ILN</i>	= <i>Inscriptiones latines de Novae</i> , Poznań
<i>ILLPRON</i>	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
<i>ILS</i>	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
<i>IMS</i>	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
<i>IN</i>	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
<i>ISM</i>	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
<i>JGO</i>	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
<i>JL</i>	= <i>Junimea literară</i>
<i>JRS</i>	= <i>The Journal of Roman studies</i> , London
<i>LR</i>	= <i>Limba română</i>
<i>Lupa</i>	= <i>Ubi Erat Lupa</i> (http://lupa.at/)

MA	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MCA	= Materiale și cercetări arheologice
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
MEFRA	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma
MGH	= <i>Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi</i> , Berlin 1877-
MI	= Magazin istoric, București
MIM	= Materiale de istorie și muzeografie
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN	= Muzeul Național, București
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial al României
Navarro	= M. Navarro Caballero, <i>Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine</i> , Bordeaux, 2017.
NBA	= <i>Nuova Biblioteca Agostiniana</i> , Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
NDPAC	= <i>Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
NEH	= <i>Nouvelles études d'histoire</i>
OI	= Opțiuni istoriografice, Iași
OPEL	= <i>Onomasticon provinciarum Europae latinarum</i> , vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
PG	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
PIR	= <i>Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III</i> , editio altera, Berlin.
PLRE	= <i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> , 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
RA	= Revista arhivelor
RBAR	= Revista Bibliotecii Academiei Române, București
RC	= Revista catolică
RdI	= Revista de istorie
REByz	= <i>Revue des Études Byzantines</i>
RER	= <i>Revue des études roumaines</i>
RESEE	= <i>Revue des études Sud-Est européennes</i>
RHP	= <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Viena
RHSEE	= <i>Revue historique de Sud-Est européen</i>
RI	= Revista istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIB	= <i>Roman Inscriptions of Britain</i> , Londra
RIM	= Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
RIR	= Revista istorică română, București
RIS	= Revista de istorie socială, Iași
RITL	= Revista de istorie și teorie literară
RIU	= <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RJMH	= <i>The Romanian Journal of Modern History</i> , Iași
RM	= Revista muzeelor
RMD	= <i>Roman Military Diplomas</i> , Londra
RMM	= <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz
RMM-MIA	= Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
RMR	= Revista Medicală Română
RRH	= <i>Revue roumaine d'histoire</i>

<i>RRHA</i>	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
<i>RRHA-BA</i>	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
<i>RSIAB</i>	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
<i>Rsl</i>	= Romanoslavica
<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>SCh</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde